

VII.2

Motywy figuratywne

Przez termin „motywy figuratywne” rozumie się motywy roślinne i zwierzęce, wyobrażenia przedmiotów (bądź większych obiektów) oraz motywy antropomorficzne (zazwyczaj ukazane tylko ręce – na zasadzie *pars pro toto*). Ponadto wyodrębniona została grupa innych motywów, które nie mieszczą się w powyższych kategoriach.

Motywy figuratywne stosowane były przede wszystkim jako znaki przekazujące rozmaite treści – od prostych informacji o zmarłym po głębokie pokłady symboliczne. Ich funkcja dekoracyjna jest drugorzędna.

W żydowskiej sztuce sepulkralnej, jak i w całej sztuce żydowskiej nie funkcjonowały jakiegokolwiek postulatywne programy ideowe, które sugerowałyby stosowanie określonych symboli, tematów i sposobów ich przedstawiania (co było typowe dla sztuki chrześcijańskiej). Sztuka nagrobna Żydów aszkenazyjskich niemal w całości miała charakter

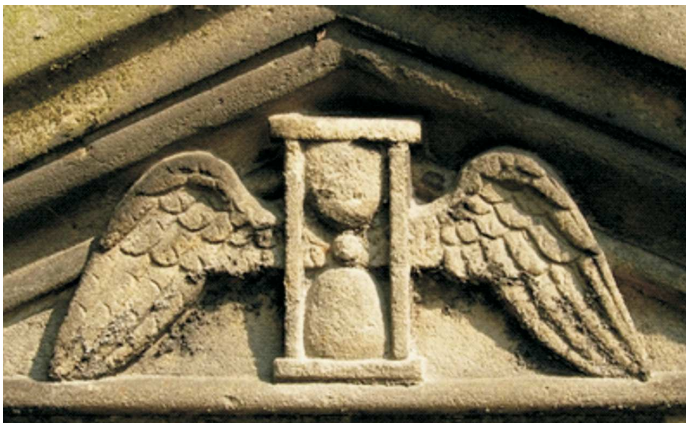
zbliżony do twórczości ludowej. Zjawisko to opierało się na spontanicznej potrzebie ekspresji odpowiednich treści za pomocą obrazów plastycznych, funkcjonujących w ramach konwencji warunkowanej dawną tradycją, pod kontrolą lokalnych rabinów o różnym stopniu ortodoksji. Owego *status quo* tradycji strzegła surowa opinia publiczna, a w przypadkach przekroczenia umownych norm – interweniowała cenzura rabiniczna.

Na macewach średniowiecznych, motywy figuratywne nie występowały poza znanymi, jednostkowymi przypadkami z Europy Zachodniej. Pojawiły się one dopiero w 2. połowie XVI w. i sukcesywnie rozpowszechniały się w ciągu następnego stulecia. Na niektórych cmentarzach prowincjonalnych należały do rzadkości jeszcze w XVII w. W następnym stuleciu występowały już niemal powszechnie, nierzadko jako rozbudowany zestaw różnych symboli. Ten okres nazwać można początkową

fazą rozwoju systemu symboliki nagrobnej. Istotą tego procesu było przenoszenie na nagrobki gotowych, powszechnie stosowanych w tradycyjnej sztuce żydowskiej schematów przedstawień. Liczba podstawowych motywów była jeszcze wówczas stosunkowo mała. Ponadto nie posiadały one żadnych cech, które byłyby specyficzne dla kontekstu cmentarza.

Dopiero od początku XIX w. zauważalny jest stopniowy proces uwalniania się poszczególnych symboli z hieratyczności schematów. Następuje zjawisko derywacji formalnej i znaczeniowej szeregu motywów, prowadzące do ich autonomizacji w obrębie sztuki nagrobnej. W ten sposób, na bazie podstawowych symboli, powstawały nowe przedstawienia, często o charakterze alegorycznym, które przemawiały już własnym „cmentarnym językiem”. Przyczyną takiego stanu rzeczy było wprowadzenie do żydowskiej sztuki nagrobnej tematyki waniatatywnej i żałobnej. Kolejny etap rozszerzenia zasobu przedstawień wiąże się z wpływami prądów emancypacyjnych i asymilatorskich (od 2. połowy XIX w.). Na nagrobkach żydowskich pojawiły się wówczas „obce” symbole, przejęte z chrześcijańskiej sztuki nagrobnej, o ile nie były one drastycznie sprzeczne z pryncypiami judaizmu, a posiadały charakter uniwersalny (np. klepsydra, gaszone główne, motyl, makówka). Spotkać też można przedstawienia o treści wyłącznie świeckich, w tym także politycznych. Przedstawienia spoza tradycji, zwykle wraz z nietradycyjnymi formami nagrobków, przejmowane były przede wszystkim przez środowiska asymilujące się.

Na nagrobkach żydowskich, na historycznych obszarach Rzeczypospolitej, wyodrębnić można około stu motywów figuratywnych, które były powszechnie stosowane bądź popularne tylko w wymiarze regionalnym.

Motyw klepsydry, Wrocław, 1866;
fot. A. Trzciniński, 2006

Zaprezentowane poniżej zestawienie obejmuje jedynie wybrane motywy, z krótkimi informacjami dotyczącymi czasu, częstości i zasięgu ich występowania (brak adnotacji oznacza, że motyw był stosowany powszechnie). Ponieważ niektóre symbole były używane jako wyłączne lub specyficzne dla kobiet albo dla mężczyzn, wprowadziliśmy też następujące oznaczenia:

- M** – wyłącznie na nagrobkach mężczyzn,
- K** – wyłącznie na nagrobkach kobiet,
- MK** – przeważnie na nagrobkach mężczyzn,
- KM** – przeważnie na nagrobkach kobiet.

Symboliczne treści poszczególnych motywów zostały jedynie zasygnalizowane w tekście, ze względu na obszerność tej tematyki. Zastosowany w rozdziale podział na grupy, a w ich obrębie alfabetyczny układ haseł, ma powód wyłącznie praktyczny.

MOTYWY ROŚLINNE

Formy roślinne, obok elementów architektonicznych, należą do najwcześniejszych i najczęściej występujących zdobień. Stosowane są zarówno jako wyizolowane elementy pojedyncze (np. liść, kwiat, owoc), przy czym niektóre konkretne owoce mają swą odrębną symbolikę (np. etrog, granat); jako określone przedstawienia symboliczne, jak też w postaci powszechnych, ornamentalnych schematów kompo-

zycyjnych (np. palma, girlanda – ta grupa została wyodrębniona w osobnym zestawieniu). Formy roślinne, na zasadzie *horror vacui*, często służą jako „wypełniacze” przestrzeni; ponadto przedstawienia niektórych przedmiotów (np. korony, lichtarza) lub nawet zwierząt, mają elementy zaczerpnięte z form roślinnych.

Motywy roślinne obejmują bardzo szeroki zakres treści symbolicznych, głównie w aspekcie „drzewa życia” (Rdz 2,9; 3,22; Ps 1,3; Prz 11,30 i inne), które reprezentować może zarówno pojedynczego człowieka, rodzinę, jak też cały lud Izraela. Drzewo i owoce to też symbole różnych aspektów Tory, która jest „Drzewem Życia” (Prz 3,18) oraz mądrości, pobożności, dobroczynności jako pozytywnych aspektów życia człowieka, za które czeka go po śmierci nagroda w raju. W takim wymiarze drzewo jest symbolem życia wiecznego w przyszłym świecie, w rajskim ogrodzie Eden, gdzie sprawiedliwi (na nagrobkach zwykle przedstawiani pod postacią zwierząt) wyobrażeni są jako odpoczywający w cieniu drzew i spożywający ich owoce. Treści te reprezentowane być mogą przez drzewo w całej postaci, jak też przez gałązkę, liść, kwiat, owoc, bukiet, wieniec.

DRZEWO – w aspekcie ideowym, symbolicznym obejmuje bardzo szeroki zakres motywów; w zasadzie wszystkie formy roślinne. W aspek-

Złamane drzewo, Łódź, 1917; fot. A. Trzciński, 2016

Jelenie spożywające z drzewa życia, Lubaczów, 1847; fot. A. Trzciński, 1997

cie formalnym drzewo w całej postaci, ukazane z większą lub mniejszą dozą realizmu, lecz przeważnie nieokreślonego bliżej gatunku, występuje dopiero od XIX w. W przedstawieniach o silniejszej tendencji realistycznej rozpoznać można palmę, dąb, wierzbę płaczącą, drzewa owocowe (obwieszane owocami, sporadycznie o dającym się rozpoznać gatunku), drzewa iglaste (ukazane bardzo umownie), a także krzewy (zwłaszcza róży i bluszczu). Równolegle przedstawiana bywa sama gałąź wymienianych drzew; w rzeźbie kwalifikowanej najbardziej popularny jest konwencjonalny motyw gałązki palmy lub dębu. Przed XIX w., a w rzeźbie ludowej zawsze (lecz nie wyłącznie), całe drzewo reprezentowane jest przez typowy motyw „drzewa życia” – stylizowaną wic roślinną lub kwiat, wyrastające z wazy albo z ziemi. Od XIX w. pojawiają się warianty wanitatywne: drzewo złamane (lub ze złamaną gałęzią), uschnięte, ścięte; sama gałąź złamana albo uschnięta, spadający owoc.

ETROG – motyw bardzo rzadki, zauważalny od XIX w., zawsze występujący wraz z → lulawem; niekiedy umieszczony w specjalnym pojemniku. Lulaw i etrog są atrybutami święta Sukot, jednak w znanych przykładach intencja ich zastosowania nie jest jasna.

Gałąź – zob. → drzewo.

GRANATU OWOC – od XVI w., niemal zawsze ukazany z odsłoniętymi ziarnami; sam owoc, wraz z gałązką, jako element wieńczą-

cy. W rzeźbie kwalifikowanej rzadko jako całe jabłuszka granatu. Symbolizuje mnogość, pełnię dobrych cnót.

KWIAT – od XVI w. nieprzerwanie, w różnych układach: sama główka kwiatu lub wraz z łodygą; pojedynczo lub jako ornament ciągły, na gałęzi, w bukietcie, w wazie i in.; zwykle stylizowany, bez określonych cech gatunku. Od XIX w. w rzeźbie kwalifikowanej tendencja realistyczna, ponadto nowe konteksty, np. trzymany w dłoni, złamany lub zwiędnięty. Treści analogiczne jak → drzewo, niekiedy związek z imieniem osoby zmarłej (np. Bluma, Rojza).

LIŚĆ – od XVI w. nieprzerwanie, w różnych układach: pojedynczo lub jako ornament ciągły pasowy, na gałązce wici roślinnej i in. Wyraźniejsze cechy gatunku otrzymuje przeważnie w rzeźbie kwalifikowanej: w XVII w. akant, później także liść → winorośli, od XIX w. realistyczne przedstawienia innych gatunków.

Luław, zob. → etrog.

MAKÓWKA – motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego, od XIX w., zwykle w dekoracyjnym układzie pęk makówek na łodygach; w środowisku asymilującym się.

Makówki, Wrocław, po 1900; fot. A. Trzciniński, 2006

OWOC – pojedynczo lub na gałązce już od XVI w., od XVIII w. także owoce w wazie, rzadziej na drzewie; przeważnie nieokreślonego gatunku. Reprezentuje treści takie jak → drzewo, ponadto owocne życie oraz owoc „drzewa życia”, czyli nieśmiertelność duszy, nagrodę

Winorośl, Ulanów, 1903; fot. A. Trzciniński, 2002

w przyszłym świecie. Wyraźnie scharakteryzowane owoce to: → winne grono, → etrog, → granat.

SZYSZKA – występuje rzadko, od XVII w., zwykle jako element wieńczący (akroterion); w uproszczonych realizacjach trudna do jednoznacznej identyfikacji.

WIĆ ROŚLINNA – od XVII w., dekoracyjnie zakomponowane wici ulistnione i ukwiecone, rozmieszczone płaszczynowo lub pasowo (bordiury), zwykle ze zwierzętami pośród wici; zob. też → arabeska, → drzewo, → winorośl.

Winne grono – zob. → winorośl, → owoc.

WINOROŚL – grona lub gałązki z gronami już od pocz. XVII w., od XVIII w. także cały krzew (wyrastający z ziemi lub z wazy), wic oplatająca kolumny, kiść winogron niesiona na drążku przez biblijnych zwiadowców (pod postacią zwierząt). Reprezentuje treści analogiczne jak → drzewo, ponadto winne grono może być symbolem Ziemi Izraela, osoby uczzonej, owocnego życia.

Ornamentalne schematy kompozycyjne:

ARABESKA – ornament oparty na faliście biegnącej łodydze wici roślinnej z rozgałęzieniami zakomponowanymi w łuki, spirale, woluty. Występuje od XVII w., głównie w rzeźbie kwalifikowanej, w układzie pasowym wokół pól lub zamknięta jest w prostokącie stojącym albo leżącym; niekiedy wyrasta z wazy lub z kosza. Na stelach stosowana w bordiurach i fryzach lub centralnie w polu przyczołka.

Feston, Warszawa, lata 1920.-1930.; fot. A. Trzciński, 2006

GIRLANDA – półkolisty wieniec spleciony z liści, kwiatów i owoców, podwieszony po bokach. Jej wariantem jest **feston** – podobnie podwieszony pęk kwiatów lub kiść owoców. Występuje wyłącznie w rzeźbie kwalifikowanej. W XVII i XVIII w. motywy popularne na bokach skrzyń nagrobków tumbowych; na stelach, zwłaszcza w XIX w., nad lub pod polem inskrypcyjnym.

Girlanda, Zaklików, 1920; fot. A. Trzciński, 2011

KAMPANULA – ornament w formie mocno przestylizowanego kwiatu dzwonka w ujęciu profilowym. W zdobnictwie macew popularny od XVII w. jako wypełniacz narożników (pojedynczo), a w układzie pasowym do brzeżenia pól.

Wieniec, palmeta i kampanula, Warszawa, 1819; fot. A. Trzciński, 2006

KANDELABROWO-ROŚLINNY ORNAMENT – symetryczna, pionowo ustawiona kompozycja ze stylizowanych form roślinnych, narastających od dołu ku górze (może wyrastać z wazy), wypełniająca wydłużony prostokąt. Na stelach stosowany od XVI w., wyłącznie do flankowania pola inskrypcyjnego. W ludowej redakcji przybiera postać tzw. lelui.

PALMETA – motyw rozłożonego wachlarzowo, symetrycznego, przestylizowanego w elementy geometryczne liścia palmy. Zauważalna od XVI w., pojedynczo lub w szeregu (tworząc ornament ciągły).

ROZETA – motyw o dośrodkowo ułożonych elementach, przypominający rozłożony kwiat. W zależności od kształtu i stopnia stylizacji elementów można podzielić rozety na roślinne (liściaste lub kwiatowe) i geometryczne (o płatkach lancetowatych oraz wirowe – o płatkach z linii falistych). Nieprzerwanie popularne od XVI w. W rzeźbie kwalifikowanej przeważają formy roślinne. Na terenach południowych,

Rozeta, palmeta i kampanula, Kraków, 1615; fot. A. Trzciński, 2006

zwłaszcza w ludowych realizacjach, szczególnie popularna jest rozeta o sześciu lancetowatych płatkach, wpisana w okrąg.

WIENIEC – motyw w formie okręgu, spleciony zwykle z liści (najczęściej dębu, wawrzynu, rzadziej winorośli) lub też kwiatów; bywa przewiązany wstęgą z wypuszczonymi końcami lub uskrzydłony. W realizacjach ludowych przedstawiany jest jako bliżej nieokreślony wianuszek, czasem zredukowany do plecionki. Popularny już w XVIII w.

MOTYWY ZWIERZĘCE

Gryf – zob. → zwierzęta fantastyczne.

Jednorożec – zob. → zwierzęta fantastyczne.

Jeleń, Warszawa, 1856; fot. A. Trzciński, 2006

JELEŃ – w licznych kontekstach i wariantach: pojedynczo od XVI w., później też dwa jelenie antytetycznie w funkcji adorantów lub strażników; stojący, biegnący, leżący lub wykonujący jakąś ludzką czynność (por. → lew). MK. Od czasów biblijnych jeleni symbolizuje dążenie człowieka ku Bogu (m.in. Ps 42,2, *Pirke awot* 5,23) – dlatego często przedstawiony jest jako biegnący. W przepowiedni Jakuba (Rdz 49,21) do jelenia przyrównany został Naftali, dlatego na nagrobku motyw jelenia korespondować może z tym imieniem, a także z imionami znaczącymi Jeleń – hebrajskim Cwi i jidyszowym Hirsz.

LAMPART – zawsze wraz z → jeleniem, → orłem i → lwem (reprezentując pożądane cechy człowieka wymienione w *Pirke awot* 5,23: „Bądź odważny jak lampart, lekki jak orzeł, szybki jak jeleni i silny jak lew – w spełnianiu woli twego Ojca, który jest w niebie”), od XIX w., motyw rzadki.

Lew, Lubaczów, 1915; fot. A. Trzciński, 1997

LEW – w bardzo licznych kontekstach i wariantach: pojedynczo od XVI w., później też dwa lwy antytetycznie w funkcji adorantów lub strażników; leżący, stojący, wykonujący jakąś ludzką czynność (np. trzymający zwój Tory lub dzban, wrzucający monetę do puszeki, deptający węża, powalający łapą drzewo). Według słów Jakuba wygłoszonych do swych synów (Rdz 49,9) do lwa przyrównany został Juda. Lew jest też symbolem siły, potęgi – co według cytowanej sentencji (*Pirke awot* 5,23) powinno być jedną z cech człowieka dążącego ku Bogu. Lew reprezentuje zatem cały naród żydowski, jak i pojedynczego człowieka. Związek zmarłego z przedstawieniem lwa na nagrobku powodowany bywa też znaczeniem imion – Jehuda oraz imionami znaczącymi Lew – hebrajskie Arje i jidyszowe Lejb.

Motyl, Łódź, 1917; fot. A. Trzciński, 2016

MOTYL – motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego; zazwyczaj sam, mocno wyeksponowany; motyw rzadki, stosowany w środowisku asymilującym się, od XIX w.

Niedźwiedź, Lublin, 1823; fot. A. Trzciński, 2010

NIEDŹWIEDŹ – od XVII w., występuje w trzech wariantach: 1) pojedynczy, w kontekście drzewa (obejmujący drzewo lub wić roślinną, stojący przy drzewie); 2) dwa niedźwiedzie niosące na drążku winne grono (popularny zwłaszcza na wschodnich obszarach); 3) na łańcuchu. MK. Symbolizuje dążenie człowieka do zdobycia słodczy nauki Tory, tak jak niedźwiedź trzusi się, wchodząc na drzewo, by zdobyć słodki miód z gniazda pszczół. Związek zmarłego z przedstawieniem niedźwiedzia na nagrobku powodowany bywa też imionami znaczącym Niedźwiedź – hebrajskim Dow i jidyszowym Ber.

ORZEŁ – jednogłowy lub dwugłowy – zazwyczaj w pozie frontalnej, z rozpostartymi skrzydłami, od XVII w. Orzeł jednogłowy w różnych kontekstach i pozach, także w zespole z lwem, jeleniem i lampartem; od XIX w. Już od czasów biblijnych reprezentuje przede wszystkim takie cechy, jak potęga oraz opieka Boga nad człowiekiem (np. Wj 19,4; Pwt 32,11). Być może oznacza też troskę i opiekę, jaką zmarły sprawował za życia nad rodziną. Ponadto orzeł wyraża jeden z przymiotów człowieka – lekki jak orzeł – postulowanych w sentencjach ojców

Orzeł, Krzeszów, 1745; fot. P. Sygowski, 2003

(*Pirke awot*, 5,23). Przedstawienia orłów na nagrobkach (podobnie jak w innych kontekstach sztuki żydowskiej) mogą być zaskakujące, bowiem kamieniarze kopiowali wzory z otoczenia, w tym dwugłowe orły, jak w godłach państwowych.

OWCA – pojedynczo lub w stadzie, najczęściej jako stado owiec u studni, od XIX w., głównie na Mazowszu i w północnej Małopolsce. Reprezentuje zwykle osierocone dzieci.

PTAK. Ptaki małe – najczęściej bez określonych cech gatunku, w rzeźbie kwalifikowanej zwykle gołąb; w bardzo licznych kontekstach i wariantach, m.in. pojedynczo od XVI

Ptaki adorujące drzewo życia, Oleszyce, 1871; fot. A. Trzciński, 2004

w; później też dwa ptaki antyetycznie, także w funkcji adorantów, od XVII w.; dziobiący owoce, karmiący pisklęta, w locie, stadko ptaków, pisklęta w gnieździe, leżący (martwy), od XIX w. Na nagrobkach najczęściej występują małe ptaki o nieokreślonym gatunku. Ptak reprezentuje zwykle człowieka lub jego duszę. Przedstawienia ptaków przy drzewie życia lub siedzących na gałęzi i spożywających owoce drzewa symbolizują duszę zmarłego zażywającą szczęścia w rajskim ogrodzie Eden. Odejście, opuszczenie, czyli śmierć, wyrażona bywa przez przedstawienie ptaka odlatującego lub leżącego. **Stadko ptaszków** – jak nazywa się dzieci – przedstawia potomstwo osierocone przez zmarłego. Motyw ptaka może wiązać się także z imieniem zmarłej – hebrajskie Cypora i jidyszowe Fajgel znaczy ptak – lub zmarłego – hebrajskie imię męskie Jona znaczy gołąb.

Ptaki inne, o określonych cechach gatunku. Bocian – zwykle z wężem w dziobie, od XVIII/XIX w. (reprezentuje pobożność, bowiem hebr. nazwa bociana to *chasida* – pobożna). Pelikan – zawsze jako karmiący pisklęta, od XIX w. (reprezentuje opiekę i miłość rodzicielską). Sporadycznie: łabędź, papuga, paw, sowa, od XIX w., w środowisku asymilującym się.

RYBA. Ryby małe – od XVI w., bez określonych cech gatunku (zwykle karpioвате), w różnych kontekstach i wariantach, najczęściej pojedynczo, także antytetycznie lub trzy przeplecione ze sobą. **Ryby duże** – od XVII w., przestylizowane, najczęściej przypominające delfina, także dwie w układzie antytetycznym, w obydwu przy-

Ryby, Lublin, 1824; fot. A. Trzcziński, 2010

padkach motyw rzadki, o nieokreślonej intencji znaczeniowej; niekiedy związek z personalia- mi osoby zmarłej (Fiszel itp.). **Lewiatan**, zob. → zwierzęta fantastyczne.

WĄŻ. Pojedynczy wąż sporadycznie od XVI w., od XVIII/XIX w. występuje w wielu schematach przedstawień i kontekstach, co daje różne znaczenia i możliwości interpretacji. Jako wąż Eskulapa – zwykle owinięty wokół laski – przedstawiany jest na nagrobkach lekarzy. Jako pełzający lub oplatający złamane drzewo albo w pazurach lub paszczy lwa, w szponach lub dziobie orła, w dziobie bociana – uosabia siły zła, zniszczenia i śmierci. Zwinięty w okrąg symbolizować może – jak grecki uroboros – wieczność i nieśmiertelność względnie mitycznego Lewiatana, który będzie pożywieniem sprawiedliwych na uczcie mesjańskiej w przyszłym świecie (Iz 27,1).

WILK – od XVII w., pojedynczo lub obok innego zwierzęcia (niedźwiedzia), motyw rzadki. Reprezentuje zmarłych o mionach Zeew (hebr.) i Wolf (jid.) – oznaczających wilka.

WIEWIÓRKA – zazwyczaj gryząca orzech trzymanym w przednich łapkach, od XVIII w. W tradycji żydowskiej motyw ten symbolizuje trudy studiowania Tory – po pokonaniu twardej skorupy nagrodą jest słodkie wnętrze.

WÓŁ – motyw rzadki, zazwyczaj sama głowa frontalnie; od XVIII w., MK. W XIX w., w rzeźbie kwalifikowanej niekiedy jako bukranon. Zwykle na nagrobkach osób z rodu Szor (hebr. wół).

ZAJĄC – od XIX w., motyw bardzo rzadki, zwykle w splotach wici roślinnej obok innych zwierząt. W realizacjach poza cmentarzem reprezentował lud Izraela w kontekście prześladowania; w stosowanym kontekście na nagrobkach reprezentuje duszę zmarłego pośród rajskiego drzewa życia.

ZWIERZĘTA FANTASTYCZNE. **Gryf** (ciało lwa, głowa i skrzydła drapieżnego ptaka) – zwykle dwa gryfy antytetycznie w funkcji strażników lub adorantów, kojarzone są z biblijnymi cherubami; szczegółowe intencje znaczeniowe niejasne. **Jednorożec** – w różnych kontekstach i wariantach: pojedynczo – stojący lub leżący; dwa jednorożce antytetycznie w funkcji adorantów lub strażników, antytetycznie z lwem. W tradycji żydowskiej symbolizuje doskonalenie duszy przez studia religijne, pozytywne cechy zmarłego oraz czasy mesjańskie. **Lewiatan** – zwykle jako ryba zwinięta w okrąg, od XVIII w., repre-

Gryfy adorujące drzewo życia, Sieniawa, 1858; fot. A. Trzcziński, 1984

zentuje czasy mesjańskie. Sporadycznie spotykane są inne istoty mieszane: pół jednorożec, pół ryba; pół lew, pół ryba. Zauważalne od XVIII w.

PRZEDMIOTY LUB WIĘKSZE OBIEKTY

Aron ha-kodesz (szafa na Torę), zob. → szafa 2.

BUDOWLA – występuje w różnych kontekstach i rodzajach, od XIX w., m.in. 1. **Dom mieszkalny**, zwykle bliżej określony przez inskrypcję. 2. **Synagoga** lub *bet ha-midrash* – reprezentuje pobożność zmarłego. 3. **Budowle z miejsc świętych** w Palestynie, w tym nagrobki – pojawienie się tego motywu od schyłku XIX w. wiąże się z popularyzacją idei syjonizmu. 4. **Widok miasta**, niekiedy bliżej określony przez inskrypcję. 5. Zob. → nagrobek.

„Grób naszej pramatki Racheli”, Piaski, 1937; fot. A. Trzciński, 2017

DRĄŻEK DO ZWOJÓW TORY – motyw przypominający drążek do zwojów Tory, zwieńczony owocem granatu, występuje od XVIII w. po bokach pola inskrypcyjnego. Sporadycznie, w polu przy-czołka, spotykany jest motyw takiego drążka trzymanego przez lwa lub orła, w XIX w.; znaczenie zapewne związane z hebrajską nazwą drążka zwojów Tory – *ec chajim* (drzewo życia).

DZBAN LEWITÓW – sam, lecz częściej wraz z misą, niekiedy ukazany w scenie rytualnego obmywania rąk; od pocz. XVII w. M. Naczynia lewitów – misa i dzban lub sam dzban – to motywy przedstawiane tylko na nagrobkach mężczyzn będących potomkami pokolenia Lewiego (w zapisie personaliów określanych formułkami ha-Lewi lub Segal), którzy za czasów Mojżesza wyznaczeni zostali do pomocniczej służby w Przybytku, a następnie w Świątyni jerozolim-

skiej. Po upadku państwa i Świątyni – w liturgii synagogalnej – pozostałością ich dawnego statusu był przywilej obmywania rąk kapłanom (polanie wody z dzbana nad misą) przed błogosławieństwem kapłańskim. Niekiedy ukazana jest ręka trzymająca dzban, a poniżej dłoń kapłana.

Dzban i misa lewitów, Krzeszów, 1762; fot. P. Sygowski, 2003

GŁOWNIA PŁONĄCA – od XIX w., motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego; zazwyczaj odwrócona płomieniem do dołu – jako metafora śmierci, pojedynczo lub dwie skrzyżowane; w środowisku asymilującym się.

JAD (wskazówka do czytania zwoju Tory) – od XIX w., motyw spotykany sporadycznie, M.

KIELICH – od XVIII w., motyw spotykany sporadycznie.

KLEPSYDRA – od XIX w., motyw wanitacyjny przejęty z otoczenia chrześcijańskiego; niekiedy uskrzydłona; w środowisku asymilującym się.

KORONA – występuje w różnych kontekstach, posiada różne formy (co nie wpływa na znaczenie). Pojedynczo od pocz. XVII w., M. Od XIX w. także dwie lub trzy (niekiedy zaopatrzone w specjalną inskrypcję), M. Pojedyn-

„Spadła korona naszej głowy” (Tr 5,16), Tomaszów Mazowiecki, ok. 1930; fot. A. Rybińska, 2015

cza korona również K. Warianty wanitatywne: przechylona lub odwrócona. Korona – reprezentuje różne aspekty Tory jako boskiego Prawa i Nauki, a także pozytywne cechy człowieka (zwłaszcza pobożność, uczoność, dobroć) i nagrodę za pobożne życie. Nierzadko korona zestawiona jest z fragmentem sentencji: „Są trzy korony: korona Tory, korona kapłaństwa i korona królestwa, ale korona dobrego imienia jest ponad nimi” (*Pirke awot* 4,17). Korona kapłaństwa umieszczana jest tylko na macewach mężczyzn z pokolenia kohenów. Również przy pomocy korony – poprzez jej odwrócenie – wyrażane są treści wanitatywne, co nawiązuje do lamentacji: „Spadła korona z naszej głowy” (*Lm* 5,16).

KOTWICA – motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego; od XIX w., mocno wyeksponowana wyłącznie w środowisku asymilującym się; ponadto jako element drugoplanowy przy motywie łodzi lub statku.

Sześć porządków Miszny, Frampol, 1892;
 fot. A. Trzciniński, 1996

KSIĄŻKA – występuje od XIX w. w licznych kontekstach i wariantach, nierzadko opatrzona identyfikującą ją inskrypcją (tytuł lub cytat); m.in. pojedyncza (zamknięta lub otwarta), szereg książek, stos książek (rzadko); umieszczone w szafie, na stole, bez sprecyzowanego miejsca, książka trzymana w dłoni lub przez zwierzę. Książka – motyw bardzo popularny na nagrobkach mężczyzn, jako tych, których obowiązuje religijny nakaz studiowania Tory i Talmudu. Książki na nagrobkach – przedstawiane pojedynczo, po kilka lub wypełniające półki szafy bibliotecznej – to przede wszystkim tomy literatury religijnej, niekiedy opatrzone tytułami, np.

Modlitewnik dla kobiet, Sandomierz, 1935;
 fot. A. Trzciniński, 2009

Tanach (*Pięcioksiąg*), *Sefer Tehilim* (*Księga psalmów*), *Sidur* (*Modlitewnik*). Książki z tytułami ukazywano też na nagrobkach autorów dzieł religijnych, a w okresie późniejszym (od 2. połowy XIX w.) książka reprezentowała ponadto świeckie zawody, takie jak księgarz, wydawca oraz pisarz, literat (przy czym podawano tytuły książek danego autora lub tytuły czasopism, z którymi współpracował). Książki ukazywane na nagrobkach kobiet to przeważnie modlitewniki, zwłaszcza popularny modlitewnik przeznaczony dla niewiast, zatytułowany *Korban mincha* (*Ofiara przedwieczorna*).

LAMPA – motyw rzadki, od XIX w., w kilku wariantach: 1) **naczynie** (ze świecą lub samym płomieniem) wiszące na sznurze; 2) **stojąca lampka oliwna** (sporadycznie); 3) **lampa naftowa** (znane jedynie pojedyncze przypadki). Zob. też → **lichtarz**. Generalnie lampa, a konkretnie jej światło, reprezentuje życie, duszę człowieka, ponadto wiedzę, a także oświetlenie potrzebne do jej zdobywania.

LICHTARZ (świecznik) – różne rodzaje i konteksty. **Świecznik szabatowy** – stojący jednopłomieniowy (takie zazwyczaj co najmniej dwa) lub wieloramienny, sporadycznie wiszący podsufitowy; ze świecami lub bez; od końca XVIII w., K. Wiąże się z jedną z powinności pani domu, którą jest zapalanie świec na rozpoczęcie szabatu. Z tego względu na nagrobkach kobiet umieszczano przedstawienia lichtarzy, zwykle ze świecami. Choć zwyczaj zapalania świec szabatowych jest bardzo dawny, wizerunki lichtarzy na nagrobkach kobiet pojawiły

Lichtarż szabatowy, Baligród, 1902; fot. A. Trzciński, 1987

się dopiero u schyłku XVIII w. i szybko zyskały dużą popularność – przez co można łatwo rozpoznać na cmentarzu kwatery kobiet. Poprzez złamaną lub zgaszoną świecę wprowadzono treści dotyczące przemijania i śmierci. **Lichtarż z świecą**, zwykle obok książki, od XIX w., M, sporadycznie K. Na nagrobkach mężczyźni lichtarż, zwykle pojedynczy, ukazany bywa w kontekście książek – jako sprzęt dający oświetlenie podczas studiowania świętych ksiąg, na co przeznaczano czas zwykle nocą, po całym dniu pracy.

ŁÓDŹ LUB STATEK – od XIX w., na wodzie, zwykle ze złamanym masztem, niekiedy tonąca; motyw rzadki, metafora życia jako podróży i kresu życia jako katastrofy i zatonięcia łodzi.

Łuk, zob. → strzała.

Łódź ze złamanym masztem, Łódź, 1895; fot. A. Trzciński, 1990

MENORA ŚWIĄTYNNA (tzn. siedmioramienna i występująca poza kontekstem lichtarża szabatowego) – spotykana sporadycznie, jedynie w środowisku postępowym; XX w., M lub nagrobki rodzinne.

Misa, zob. → dzban lewitów.

MŁOT – zwykle trzymany w dłoni, tylko na nagrobkach członków partii Bund, od XX w.

Młot, Warszawa, 1926; fot. A. Trzciński, 2006

MUZYCZNE INSTRUMENTY – różne rodzaje i konteksty: 1. **Szofar** – motyw rzadki, od XIX w., M; nawiązuje do przeszłości narodu oraz reprezentuje czasy mesjańskie. 2. **Inne**: najczęściej lira, także skrzypce, dęte blaszane, perkusyjne; od XIX w. Różne konteksty, w tym na nagrobkach: a) lewitów (jako nawiązanie do jednej z powinności w czasach istnienia Świątyni), b) muzyków, c) biblijnych imienników osoby zmarłej mających związek z instrumentami (Dawid, Miriam). 3. **Zawieszane na drzewach** (opatrzone początkowymi wersetami Ps 137), motyw rzadki, od XIX w.

NAGROBEK (jako odrębne przedstawienie na nagrobku). 1. Najczęściej tradycyjna macewa, sporadycznie ohel lub widok cmentarza; od XIX w., znaczenie wanitatywne. 2. Reprezentujący miejsce święte z Ziemi Izraela, zob. → budowla 3.

NARZĘDZIA I SPRZĘTY TECHNICZNE – motywy rzadkie, jako atrybuty profesji, ułożone w dekoracyjną kompozycję, m.in. przybory murar-

skie, malarskie, kreślarskie, młotki, koła zębate, od XIX w., M, wyłącznie w środowisku asymilującym się.

NÓŻ. 1. Nóż mohela – od XIX w., leżący w futerale lub trzymany w dłoni, motyw rzadki, M; na nagrobkach mężczyzn dokonujących aktu obrzezania. 2. Ręka z nożem ścinającym drzewo lub wbitym w drzewo, XX w., sporadycznie, jako metafora śmierci.

PIÓRO GĘSIE – od XIX w., m.in. w kałamarzu, trzymane w dłoni, leżące przy książce, M, na nagrobkach skrybów lub literatów.

PRZYCINACZ DO KNOTÓW ŚWIEC – od XIX w., zawsze wraz ze świecą i książkami – jako motyw towarzyszący, M.

PUSZKA OFIARNA – od XIX w., w różnych kontekstach, niekiedy opatrzona inskrypcją, KM. Reprezentuje dobroczynność jako jedną z trzech rzeczy – w tradycji żydowskiej – na których opiera się świat (*Pirke awot* 1,2). Istnieje wiele sentencji dotyczących dobroczynności, m.in. „Dobroczynność ratuje od śmierci” (Prz 10,2) – stąd stosunkowo często manifesto-

Puszka na datki: „Dar w skrytości dany uśmierza gniew” (Prz 21,14), Suwałki, 1897; fot. A. Trzciński, 2006

wano tę cnotę na nagrobkach – zwykle ukazując puszkę na datki, przy niej niekiedy wrzucaną monetę trzymaną w dłoni lub przez zwierzę reprezentujące zmarłego. Na puszcze bywał umieszczany napis określający cel, na jaki przeznaczone były datki.

STRZAŁA – przed XIX w. sporadycznie, w różnych kontekstach, niekiedy wraz z łukiem; reprezentuje przemianę, śmierć.

Złamana świeca, Warszawa, 1807; fot. A. Trzciński, 1994

STUDNIA – od XIX w., z pompą lub żurawiem, niemal zawsze ze stadkiem owiec, jako element całościowej sceny.

SZAFKA – od XIX w., przeważnie otwarta: 1) z książkami, M; 2) ze zwojem Tory, M, sporadycznie K. Element związany z motywami → książki i → zwoju Tory.

ŚWIECA – od końca XVIII w., zazwyczaj w lichtarzu, niekiedy trzymana w dłoni, nierzadko z ukazaniem płomienia, KM. Reprezentuje światło jako życie, duszę człowieka, wypełnianie powinności religijnych, obrzędów, wiedzę, a także oświetlenie potrzebne do jej zdobywania. Warianty wanitatywne: złamana, zgaszona, gaszona przez zwierzę.

Świecznik, zob. → lichtarz.

TABLICE DEKALOGU – od XIX w., motyw rzadki, MK. Reprezentuje pobożność zmarłego.

URNA – od XIX w., motyw wanitatywny przejęty z otoczenia chrześcijańskiego, niekiedy okryta draperią, głównie w środowisku asymilującym się.

WAZA – motyw występujący bardzo często, w różnych funkcjach i kontekstach. 1. **Ścisłe związana z motywem drzewa życia** (zob. → drzewo). W realizacjach ludowych otrzymała uproszczone lub zmutowane formy, przez co stawała się podobna do doniczki lub kosza.

Nagrobek w formie zwoju Tory, Łódź, 1912;
 fot. A. Trzciński, 2016

Co najmniej od XVIII w. 2. **Jako dekoracyjne zwieńczenie architektoniczne** (zob. Elementy architektoniczne: → waza). 3. **Waza płomienista** (z wychodzącymi z niej płomieniami) – występuje jako osobna forma nagrobka, jako dekoracyjny naszczytnik, jako przedstawienie w polu przyczółka; od XIX w., w środowisku asymilującym się.

ZWÓJ TORY – od XIX w., w różnych kontekstach, MK; 1) **zwinięty** (zwykle ubrany w *meil*) – w otwartej szafie, trzymany przez zwierzę, bez ściśle określonego związku; 2) **rozwinięty**,

Dłonie w geście błogosławieństwa kaptarńskiego,
 Kraków, 1863; fot. A. Trzciński, 2006

niekiedy z umieszczoną na nim inskrypcją. W najogólniejszym sensie odnosi się do nałożonego na mężczyzn obowiązkowi studiowania i znajomości Tory oraz pobożności. W konkretnych, szczegółowych przypadkach Tora przedstawiona bywa na nagrobku uznanego mędrca i przywódcy duchowego, na nagrobku *sofera* (kopisty świętych tekstów) lub świadczy o tym, że ktoś ufundował zwój Tory dla bóżnicy.

MOTYWY ANTROPOMORFICZNE

Przedstawienia postaci ludzkich, stosunkowo często występujące na obiektach używanych w domu (m.in. na sprzętach świątecznych, w ilustracjach książkowych o charakterze historycznym i dydaktycznym), były szczególnie zakazane w obrębie cmentarza. Z tego względu wykształcił się sposób ukazywania części postaci (zazwyczaj ręki, lecz nigdy twarzy) reprezentującej całość.

OKO – motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego; przeważnie wewnątrz trójkąta, okolone promieniami; przykłady znane jedynie z terenów zachodniej i północnej Polski, od XIX w., w środowisku asymilującym się.

POSTAĆ CZŁOWIEKA LUB ANIOŁA – cała lub popiersie, zawsze z niewidoczną twarzą, w różnych kontekstach. Nieliczne przykłady znane jedynie z Warszawy i Łodzi. Przed XX w. sporadycznie (Lublin, Warszawa, Wrocław). Poza sporadycznymi wcześniejszymi przykładami, od początku XX w., na fali przekraczania innych zakazów, na cmentarzach żydowskich w dużych miastach, w kwaterach postępowców stawiano nagrobki, na których przedstawiane były całe postacie ludzkie, niekiedy pełnoplasterne rzeźby postaci – aniołów lub ludzi, mimo że wiązało się to z ostrymi protestami rabinów. Nigdy jednak nie ośmielono się ukazać ludzkiej twarzy.

PORTRET KONKRETNEJ OSOBY – od 2. poł. XIX w., głowa lub popiersie, wykonany w płaskorzeźbie lub jako fotografia; jednostkowe przypadki w środowisku asymilującym się, częściej po II wojnie światowej.

RĘKA LUB SAMA DŁOŃ – jako *pars pro toto* (część reprezentująca całość): 1) dwie ręce w geście błogosławieństwa kapłańskiego, od XVII w., M; 2) dwie ręce w scenie rytualnego obmywania rąk, od XIX w., M; 3) dwie ręce w geście błogosławieństwa świeat szabat, od XIX w., K; 4) ręka trzymająca jakiś przedmiot, np. dzban, książkę, pióro, świecę, bukiet kwiatów, młot, ręka wrzucająca monetę do puszki; sporadycznie w takich scenach lew z ludzką dłonią; przed XIX w. rzadko; 5) dwie dłonie w uścisku, motyw rzadki, od XIX w.; 6) treści dotyczące śmierci: ręka z nożem ścinającym drzewo, ręka łamiąca gałąź.

MOTYWY INNE

CIAŁA NIEBIESKIE. 1. **Gwiazda** – konwencjonalna „gwiazdka” o różnej liczbie promieni, pojedynczo lub grupa gwiazd, co najmniej od końca XVII w. 2. **Słońce** – tarcza słońca w którymś punkcie drogi słonecznej, najczęściej na linii horyzontu, rzadziej w zenicie; od XIX w. 3. **Księżyc** – jednostkowe przypadki znane z terenów zachodniej Polski. Przedstawienia niebieskich ciał świetlnych – słońca, księżycy i konwencjonalnych gwiazdek mają w tradycji

„Tak jak słońce zaszło, tak umarł chłopiec”, Warszawa, lata 1930.; fot. A. Trzciniński, 1994

żydowskiej rozmaite znaczenia – m.in. symbolizują moc Boga jako stwórcy i władcy świata oraz jego boskie Prawo (Torę) będące światłem świata; także jaśniejące oblicza ludzi sprawiedliwych oraz boskie światła nieba i czasów mesjańskich. W kontekście egzystencji pojedynczego człowieka zachodzące słońce jest metaforą zmięczenia, zgaśnięcia życia.

Zasłona, Warszawa, 1831; fot. A. Trzciniński, 1994

DRAPERIA – występuje w różnych kontekstach, funkcjach i rodzajach motywów. Poza rzeźbą kwalifikowaną precyzyjna identyfikacja motywu często nie jest możliwa. Niektóre z tych motywów pełnią jedynie funkcję kompozycyjno-dekoracyjną. 1. **Banderola** – motyw nawiązujący do dekoracyjnie ułożonej wstęgi, najczęściej umieszczany w zwieńczeniu i służący jako tło dla którejś z formuł inskrypcyjnych. Końce banderoli często zakończone są jakimś ornamentem (np. głowa zwierzęca, chwasty). Szczególnie popularna od XIX w., choć spotykana wcześniej. 2. **Wstążka** – zawsze towarzyszy innym motywom (np. przy girlandzie, wieńcu, koronie), od XVII w. 3. **Zasłona** (kotara) – jako dwa udrapowane płaty tkaniny; zawsze odsłonięta, podwieszona w zwieńczeniu steli lub jako obramowanie pola inskrypcyjnego; od XIX w. Mieści w sobie znaczenie tajemnicy i granicy pomiędzy światem doczesnym a przyszłym. 4. **Lambrekin** – od XVIII w., poziomy pas tka-

Trumna okryta całunem, Warszawa, 1889.; fot. A. Trzciniński, 1994

niny z brzegiem wyciętym w dekoracyjne zęby; zazwyczaj podwieszony w zwieńczeniu steli, także jako ornamentalny pas wieńczący → zasłonę lub → baldachim. 5. **Labry** – od XIX w., na nagrobkach jako wstążka lub szerszy pas udrapowanej tkaniny, wychodzący spod korony. 6. **Paludament** – od XIX w., na nagrobkach jest to motyw dekoracyjnie udrapowanej tkaniny, stanowiącej tło lub obramowanie – od góry i z boków – dla inskrypcji lub jakiegoś przedstawienia w zwieńczeniu. 7. **Baldachim** – od XIX w., motyw podwieszony, dekoracyjnie udrapowanej tkaniny, zwykle zwieńczony lambrakinem, niekiedy też koroną; wzorowany na baldachimie łoża lub tronu. Stosowany jako tło i obramowanie jakiegoś przedstawienia. 8. **Całun** – od XIX w., jako udrapowana tkanina okrywająca trumnę, urnę, złamaną kolumnę, w środowisku asymilującym się.

MUSZLA – od XVIII w., zawsze w formie konchy, motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego, stosowany sporadycznie, przeważnie w funkcji zwornika.

OBŁOK – od XIX w., w różnych kontekstach, zawsze jako element towarzyszący jakiemuś przedstawieniu, motyw rzadki.

PÓŁROZETA. W XIX w. na Śląsku i w zachodniej Wielkopolsce popularny był, umieszczany w polu zwieńczenia steli, czysto abstrakcyjny, półkolisty motyw, ustawiony łukiem ku górze, występujący w licznych wariantach. Zależnie od liczby i kształtu elementów przypomina on połowę wielopłatkowej rozety, górną połowę tarczy słonecznej, zeschematyzowaną konchę.

PROMIENIE (jako blask) – od XIX w., m.in. okalające → tarczę Dawida, → tablice dekalogu, → oko, wychodzące z → obłoku.

RÓG OBFITOŚCI, z którego wysypują się kwiaty, owoce – motyw przejęty z otoczenia chrześcijańskiego, występujący sporadycznie, wyłącznie w rzeźbie kwalifikowanej, od 4. ćwierci XVIII w., w środowisku asymilującym się.

SERCE – w kształcie konwencjonalnego znaku, przeważnie na okładce książki, także jako tło inskrypcji; sporadycznie dwa serca lub serce przebite strzałą; od XVIII w.

TARCZA DAWIDA (*Magen Dawid*, heksagram, popularnie: gwiazda Dawida) – występuje w bardzo różnych kontekstach, na nagrobkach w Europie i w Polsce stosowany był spo-

Magen Dawid, Frampol, 1763; fot. A. Trzcirski, 1996

radycznie od XVII w., w kontekście imienia Dawid i być może jako symbol kabalistyczny. Od XIX w. stał się bardzo popularny jako emblemat reprezentujący identyfikację narodową, a zwłaszcza idee nurtu syjonistycznego.

MOTYWY WYSTĘPUJĄCE SPORADYCZNIE I NIEPIERWSZOPLANOWE

Aksesoria mohela (flakonik, fotel), balsaminka, chały szabatowe na stole, chorągiewka, dysk uskrzydłony, dzbanuszki zawieszane na sznurze, dzwoneczek przy koronie, hełm grecki antyczny lub współczesny, kołyska, łyżka do sprzątnięcia chamec – trzymana w dłoni, moździerz aptekarski, narzędzie ścinające drzewo (piła, siekiera, maczeta), nożyce, okulary, ołtarz ofiarny z płonącym ogniem, paleta i pędzle, salamandra, szachownica, sztandar trzymany w dłoniach, wielbłąd, wóz z dyszlem, wrota zamknięte na kłódkę, zegar.